

Mr. Vlado Smoljan

POLJOPRIVREDA HERCEGOVINE IZMEĐU DVA SVJETSKA RATA

Opće prilike

U državnoj zajednici, stvorenoj 1918. godine, sudjelovanje se poljoprivrednog u ukupnom pučanstvu smanjilo sa 78,9% u 1921. godini na 74,9% u 1938., ali se u isto vrijeme broj žitelja sela povećao za jednu četvrtinu.¹ Prema tome, i karakter gospodarstva je ostajao naglašeno agraran.

Usprkos tome, "sistematske poljoprivredne politike sa strane države nije bilo. Ništa nije urađeno ni za poboljšanje ni za povećanje prinosa... Sve bitne mjere, poduzete u oblasti poljoprivredne politike od 1918. do 1941. godine, svele su se na agrarnu reformu, te razduženje i kreditiranje poljoprivrednika".²

Sigurno je da su to bili značajni pothvati u stvaranju pretpostavki za brži agrarni razvoj (konačna likvidacija feudalnih odnosa, dodjela zemlje siromašnim seljacima kolonizacijom, te druge mjere što su pratile agrarnu reformu). Ali, oni su u isto vrijeme bili obezvrjeđivani protekcionističkom politikom, koja je podržavala visoke cijene industrijskih, a poljoprivredne proizvode izlagala utjecaju svjetskog tržišta, s jedne, zatim svjetskom ekonomskom krizom 30-ih godina, s druge, te rastućom agrarnom prenaseljenošću, s treće strane.

¹ Proračuni na osnovi podataka iz odgovarajućih statističkih godišnjaka.

² Mijo Mirković: *Ekonomska historija Jugoslavije*, Zagreb, 1968., str. 343 i 345.

U takvoj je situaciji razumljivo što su se životni uvjeti najvećeg dijela seljaka na ovim prostorima u to doba trajno pogoršavali. Godišnji prihodi po stanovniku sela smanjivali su se od maksimuma u 1924. godini (4.860 dinara) do minimuma u 1933. (1.346 dinara), da bi se, ipak, za nekoliko godina predratne konjunktore povećali do 2.810 dinara u 1939. godini.³

Vrlo spori industrijski razvoj, kao uostalom i vrlo polagan rast drugih gospodarskih segmenata, nije omogućavao smanjivanje rastuće agrarne prenaseljenosti, pa iz svih tih razloga poljoprivreda nije mogla ostvarivati proširenu reprodukciju, nego je trajno bila pred problemom održavanja dostignute razine proizvodnje.

U ovome, posve sažetom, osvrtu na opće prilike za razvitak agrara između dva svjetska rata trebalo bi se, ipak, s nešto više podataka osvrnuti na agrarnu prenaseljenost Hercegovine, jer je u tadašnjoj državi taj fenomen u njoj bio najizrazitiji.

U 1931. godini u Bosni i Hercegovini je od 371.996 poljoprivrednih gospodarstava bilo onih najmanjih, veličine do 2 ha, 31% (115.238).⁴ U isto je vrijeme u Hercegovini tih najmanjih seljačkih posjeda bilo 46,7% (19.517 od 41.788). U mostarskom je kotaru to iznosilo 58,4%, a u ljubuškom gotovo 70% (69,2%).⁵ S obzirom na poznati natalitet hercegovačke populacije, očigledno je da je gustoća stanovnika na tim malim imanjima - i na selu uopće - bila izuzetno visoka i da je morala rezultirati trajnim osiromašenjem seoskih stanovnika.

U 1939. godini je na jednog poljoprivrednog stanovnika dolazilo 0,65 hektara oraničnih površina,⁶ u Hercegovini - nešto više od polovice prosjeka za zemlju - 0,38 ha. U Ljubuškom je taj realni izraz agrarne prenaseljenosti iznosio 0,25 ha, u Trebinju i Mostaru 0,29 ha, u Stocu 0,30 itd.⁷

³ J. Šević i D. Tomić: "Razvitak poljoprivrede u posleratnom periodu", *zbornik RAZVOJ PRIVREDE SFRJ*, Beograd, 1956., str. 235-236.

⁴ Mijo Mirković: *Poljoprivreda i seljaštvo u Jugoslaviji*, Zagreb, 1979., str. 27.

⁵ Proračunato na osnovi podataka u SJ 1937., str. 98-110.

⁶ J. Šević i D. Tomić, o.c., 235.

⁷ Proračunato na osnovi podataka u SG 1937. i Rezultata popisa stanovništva u 1931. godini (knjiga IV., 190-201).

Poljoprivreda Hercegovine

U 1931. godini u Hercegovini je bio 258.041 poljoprivrednik ili 84,4% od ukupno 305.630 stanovnika.⁸ Po tome je za ljude ovih krajeva poljoprivreda morala imati izuzetno značenje.

Sljedeće tablice prikazuju raspodjelu poljoprivrednih i oraničnih površina po tadašnjim kotarima, te broj i strukturu seoskih gospodarstava prema veličini posjeda. Njihovim povezivanjem bit će jasnija i slika kvalitativnih vrijednosti hercegovačkog agrarnog kompleksa - barem u dijelu raspolaganja poljoprivrednika obradivim zemljištem - neporedno pred Drugi svjetski rat.

⁸ Proračunato na osnovi podataka u: *Definitivni rezultati popisa na dan 31. marta 1931.*, knjiga IV., Sarajevo, 1940., 190.

POLJOPRIVREDNE POVRŠINE U HERCEGOVINI 1937. GODINE⁹

(u ha)

Kotar	Raspodjela poljoprivrednih površina							Ukupno
	Oranice	Bašte i vrtovi	Voćnjaci	Vinogradi	Livade	Pašnjaci	Bare i trstici	
BILEĆA	6224	101	-	-	2383	39006	-	47714
GACKO	8906	76	7	-	11251	31362	-	51602
KONJIC	15232	104	284	662	13871	22899	1074	54126
LJUBINJE	5864	60	5	116	349	27091	-	33485
LJUBUŠKI	11466	810	85	592	1688	11653	99	26393
MOSTAR	17385	467	479	1280	4682	27372	1921	53586
NEVESINJE	17681	32	-	-	12405	39099	-	69217
STOLAC	10987	351	155	413	1399	57668	678	71651
TREBINJE	5133	193	11	153	352	30347	-	36189
HERCEGOVINA	98878	2194	1026	3216	48380	286497	3772	443963

(u ha)

Kotar	Raspodjela oraničnih površina				
	Žitarice	Povrće	Industrijsko bilje	Krmno bilje	Ugari
BILEĆA	4817	1155	78	124	50
GACKO	6466	329	-	59	2052
KONJIC	7532	1208	82	188	6222
LJUBINJE	4894	457	483	30	-
LJUBUŠKI	7836	1203	1396	956	75
MOSTAR	11482	2001	2435	525	942
NEVESINJE	10369	788	10	66	6448
STOLAC	8815	668	1299	154	51
TREBINJE	3908	841	313	71	-
HERCEGOVINA	66119	8650	6096	2173	15840

⁹ Poljoprivredna godišnja statistika, 1939.,
Beograd, 1940., str. 6-19.

BROJ POLJOPRIVREDNIH GOSPODARSTAVA U 1931. GODINI
PREMA VELIČINI POSJEDA¹⁰

Kotar	Broj posjeda veličine u ha								Ukupno
	0,01-0,50	0,51-1,00	1-2	2-5	5-10	10-20	20-50	preko 50 ha	
BILEĆA	164	265	595	1178	491	157	22	6	
GACKO	83	113	270	754	631	295	56	7	
KONJIC	365	475	1042	1742	735	245	66	5	
LJUBINJE	136	122	286	782	381	226	175	47	
LJUBUŠKI	1190	2011	2629	2089	404	83	9	2	
MOSTAR	1198	1773	2549	2536	869	322	137	50	
NEVESINJE	81	96	284	961	975	594	235	36	
STOLAC	506	697	1102	1618	789	433	275	60	
TREBINJE	353	441	691	846	421	246	184	76	
HERCEGOVINA	4076 9,75	5993 14,34	9448 22,61	12526 29,9	5696 13,63	2601 6,22	1159 2,77	289 0,68	41788 100,0
JUGOSLAVIJA	158904 8,00	175532 8,84	337429 17,00	676284 34,06	407237 20,51	174068 8,76	49314 2,48	6951 0,34	1,985725 100,0

¹⁰ Statistički godišnjak, 1937., Beograd, 1938., str. 98-110.

Iz prethodnih podataka proizlaze udjeli najmanjih posjeda u ukupnom broju seljačkih gospodarstava u Hercegovini i Jugoslaviji:

	Udio u ukupnom broju posjeda veličine			Ukupno
	0,01-0,50	0,51-1,00	1,01-2,00	
HERCEGOVINA	9,75	14,34	22,61	46,7 (138)
JUGOSLAVIJA	8,00	8,84	17,00	33,84 (100)

Sudjelovanje (udio) malih seljačkih imanja u Hercegovini bilo je za gotovo dvije petine veće od prosjeka za zemlju. Tome treba dodati da je na ovim prostorima jedan poljoprivredni stanovnik raspolagao sa svega 0,70 hektara poljoprivrednih površina (nasuprot, na primjer, 2,4 hektara u Dravskoj banovini, tj. u Sloveniji), da bi se ocijenilo kako je i opće i relativno siromaštvo u raspolaganju poljoprivrednim zemljištem bilo jedna od značajki stanja hercegovačkog sela u tom razdoblju.

Uz to, zbog različitih kvaliteta tla u ravničarskim i brdskim krajevima, te neravnomjernog razvitka tehnike i tehnologije u agraru u raznim krajevima kroz ranija razdoblja, čini se, da je ovo stajalište vrlo opravdano: "Produktivnost iste količine rada, mjerene u pšenici i kukuruzu, nije bila u Vojvodini samo dva, tri ili četiri puta veća, nego i osam i deset puta veća."¹¹

Vrlo je realna pretpostavka da bi se prikazani nepovoljni odnos poljoprivrednog pučanstva i oraničnih površina u ovim krajevima mogao barem djelomično ublažiti suvremenijim metodama proizvodnje i tržišno privlačnim proizvodima. Ali, osim dva proizvoda - duhana i grožđa - ovdje gotovo nije ni bilo značajnijih ratarskih i voćarskih proizvoda namijenjenih tržišnom plasmanu. A čini se, da ni pothvati s novim kulturama ovdje ne bi bili izgledni bez aktivne uloge države, kao što je to bilo u austrougarsko doba, ili bez aktivne uloge sile, kao u "vaktu" Ali-pašinom.

O drugom elementu mogućnosti intenzifikacije poljoprivredne proizvodnje - naprednijoj tehnologiji - neka progovori ovaj navod: "Zaostalost poljoprivredne tehnike u pojedinim krajevima imala je

¹¹ Mijo Mirković: *Ekonomska historija Jugoslavije*, 322-323.

katastrofalne razmjere. Na primjer, godine 1927. bio je u Mostarskoj oblasti broj drvenih rala 44,9 puta veći, u Bregalničkoj 9,9 puta veći, u Bihaćkoj 9,2 puta... od broja plugova. Jedine dvije oblasti bez drvenih rala bile su Ljubljanska i Mariborska.”¹²

Drugi autor dodaje da je u 1927. godini u mostarskoj oblasti bilo 15.819 ralica i svega 352 pluga.¹³ Tu bi činjenicu trebalo posebno naglasiti: Što je tehnološka razina poljoprivredne proizvodnje niža, ovisnost o vremenskim prilikama je viša. A hercegovačko je selo upravo zbog toga proživljavalo teške godine.

Stočarstvo je onaj dio agrarnog kompleksa, koji je u Prvom svjetskom ratu najviše stradao (glad, rekvizicije i sl.).

U sljedećoj je tablici prikaz specifičnih brojeva stoke, peradi i košnica u 1921. godini¹⁴ - dakle, gotovo neposredno poslije Prvog svjetskog rata u zemlji, u Bosni i Hercegovini, te u Hercegovini:

**BROJ STOKE, PERADI I KOŠNICA U 1921. GODINI
(NA 100 STANOVNIKA)**

	Hercegovina	BiH	Jugoslavija
Goveda	49,1	64,7	41,3
Konji	8,8	10,2	8,9
Svinje	5,4	14,9	28,1
Ovce	180,1	83,1	58,3
Koze	103,5	28,0	12,5
Perad	48,7	93,2	175,4
Košnice	7,8	4,8	4,4

Ovaca i koza je na ovim prostorima bilo znatno više nego u Bosni i Hercegovini, a pogotovo više nego u Jugoslaviji: ovaca oko dva puta, a koza oko tri puta više nego u BiH, a ovaca 2,9 puta i

¹² Sergije Dimitrijević: *Privredni razvitak Jugoslavije od 1918-1941. godine*, Beograd, 1962., str. 8.

¹³ Ljudevit Prohaska: "Poljoprivreda i njeno unapređenje", *Jubilarni zbornik SHS*, Beograd, 1929., str. 321.

¹⁴ Proračun na osnovi podataka u: *Rezultati popisa domaće stoke u Kraljevini SHS od 31. januara 1921. godine*, Direkcija državne statistike u Beogradu, Sarajevo, 1927., str. 387-388.

koza 7 puta više nego u zemlji - razumije se, u relativnim odnosima.

Svinja je na ovom području bilo - i apsolutno i relativno - malo: 2,8 puta manje nego u Bosni i Hercegovini, a 5,2 puta manje nego u Jugoslaviji. Čini se da za to ne bi trebalo tražiti uzroke u izvanekonomskoj sferi: ni povijesne okolnosti ni svi aspekti strukture stanovništva nisu ovdje bili drugačiji nego u Bosni. Bit će da je glavni razlog bio u nemogućnosti osiromašenog seljaka da ishranjuje tu domaću životinju.

Potpuno je u skladu s ovim i činjenica da je peradi bilo oko dva puta manje (nužnost ishrane zrnatom hranom!) nego u Bosni i Hercegovini i oko 3,6 puta manje nego u Jugoslaviji.

Iz analize svih pokazatelja o realnom potencijalu hercegovačke poljoprivrede - ratarstva i stočarstva - u prvim godinama nove društvene konstelacije poslije Prvog svjetskog rata može se zaključiti da su ovi krajevi bili na dnu ljestvice u usporedbi s drugim područjima (okruzima, pokrajinama, banovinama). Poslijeratni konjunktorni polet, činilo se, ubrizgat će i na ovim prostorima životnije sokove, ali je prekratko trajao. Vrijeme poslije njega donijelo je nove, izuzetne nevolje hercegovačkom selu i njegovim žiteljima.

Stagnacija i nazadovanje

Od 1929. do 1935. godine gospodarstvo zemlje, pa tako i ovog njezinog dijela, bilo je u izrazitoj depresiji. Tim se ekonomskim nevoljama u Hercegovini pridružila još i suša u razdoblju od 1929. do 1932. godine.

Hercegovina je tada dotakla samo dno krize: nastupila je glad.

Ali, i godine bogatih žetvi i obilnih berba nisu omogućavale više od golog održanja. Iako su razlike u uvjetima za stvaranje dohotka od poljoprivrede u raznim dijelovima Hercegovine bile osjetne, nije bilo kraja u kojemu se moglo živjeti bez dodatnog prihoda ili intervencije države.¹⁵ Ali, izvora za zaradu izvan vlastitog

¹⁵ Rade Smoljan: "Može li se Hercegovini pomoći?", *Jugoslavenski list*, Sarajevo, 11/1928.

posjeda gotovo i nije bilo u zemlji, a državna se pomoć svodila na slanje nevelikih količina žita u godinama gladi.

Te su tvrdnje u jednoj tadašnjoj analizi dobile i kvantitativni izraz. U njoj je, na osnovi službenih statističkih i financijskih izvora, autor izračunao ukupne prihode stanovništva Hercegovine polovicom trećeg desetljeća te zaključio da “ukupni prihodi naroda u Hercegovini iz svih grana gospodarstva iznose 377,509.170 dinara. Na jednu glavu iznosi prihod popriječno 1.450 dinara”.¹⁶ Računajući, dalje, netoprihod, tj. odbijajući vrijednost onog dijela poljoprivrednih prinosa, što se utroši u domaćinstvima na selu, došao je do iznosa od 211,849.059 dinara, pa zaključio: “Samo ove dvije stavke - porezi i žito - iznose oko 220 miliona. Dakle, onim što preostaje narodu u Hercegovini na raspolaganju da može podmiriti svoje potrebe izvan kuće, ne može podmiriti ni samih poreza, ni nabaviti samog žita.”¹⁷

Konačno, upotpunjujući do sada prikazano i ocjenama vlasti o ekonomskoj situaciji hercegovačkog sela, u sljedećem je pregledu isječak pokazatelja iz raznih izvještaja, što su ih godine 1935. (koja nije bila godina suše!) slala načelstva banskoj vlasti Zetske banovine:¹⁸

Kotar	Opskrbljenost stanovništva hranom do:		
	1. 3. 1936.	1. 1. 1936.	bez hrane
BILEĆA	3.100	3.700	1.870
GACKO	-	5.000	1.414
LJUBINJE	800	4.200	5.000
NEVESINJE	2.025	7.174	5.494
TREBINJE	2.800	6.700	5.700
Svega	8.725	26.774	19.478

U tom dijelu Hercegovine, koji je tada nastanjivalo 79.126 žitelja, u 1935./36. godini bilo je pothranjeno ili posve neishranjeno 69,5% (54.977) cjelokupnog pučanstva. A treba reći da se u ovim krajevima zadnja velika suša dogodila u 1931. godini.

¹⁶ Rade Smoljan: “Hercegovina gladuje - Bilansa prihoda i rashoda naroda Hercegovine”, *Jugoslavenski list*, Sarajevo, 10/1927.

¹⁷ Isto.

¹⁸ Arhiv Hercegovine u Mostaru, K 26-202, tom IX., K. I.

Razumljivo je da su u pomanjkanju smišljene poljoprivredne politike izostajale i mjere za dugoročno unapređivanje proizvodnje pojedinih kultura, koje su za neke krajeve zemlje bile - ili su to mogle biti - od prvorazrednog značenja.

U Hercegovini je proizvodnja duhana to najbolje potvrđivala.

“Tako, eto, malo po malo duhan je u dijelu Dalmacije i Hercegovine našao sebi povoljno tlo, a stanovništvo tih krajeva opet u duhanu svoju glavnu kulturnu bilinu s kojom će ono da živi i bez koje će da umire. Duhan je postao nada ovih krajeva. U duhanu je aktivnost, a bez njega posvemašnja pasivnost... Sve ono što je priroda uskratila ovim krajevima na uspjehu i prinosu krušnih bilina, obilno im je nadoknadila duhanom.”¹⁹

Te riječi (nepoznatog autora) najbolje su ocrtale značenje duhana za veliki dio Hercegovine, ali, u svom podtekstu, i njegovu neiskorištenu vrijednost. Jer, duhan je mogao u teškim godinama životarenja zaista “obilno nadoknaditi... sve ono što je priroda uskratila ovim krajevima”. Nadoknađivao je, ali samo u mjeri koja mu je bila nerazumno ograničavana, pa stoga *naknadio nije*.

Naime, kad se u 1918. godini završio svjetski rat, organizirana i kontrolirana proizvodnja duhana ovdje je već imala 30-godišnju tradiciju; godišnji prosjek od 15.732 proizvođača predavao je na otkup u prosjeku 3.030 tona duhana godišnje, dok je, također u prosjecima, godišnji prinos na 2.774 hektara iznosio 1.092 kg/ha.²⁰

Treba, uz to, istaknuti da su austrougarske vlasti odmah nakon okupacije Bosne i Hercegovine - već u 1880. godini - uvele u proizvodnju duhana monopol, koji je uspostavio strogi red, zasnovan na saznanjima aktualne znanosti, a sadiocima osiguravao stabilan plasman.

Poslije Prvog svjetskog rata, međutim, promišljenu proizvodnu disciplinu zamijenio je potpuni nemar novih vlasti. Sljedeća tablica to najbolje pokazuje:

¹⁹ “Uzgoj duhana u Primorskoj banovini”, izvještaj iz 1930. godine; preuzeto iz knjige Mirka Odića i Slavka Jelčića: *Duhan u Bosni i Hercegovini od 1880. do 1979. godine*, Mostar, 1980., str. 17.

²⁰ Statistički podaci o proizvodnji duvana na području Bosne i Hercegovine, Duvanski institut, Mostar, 1961., str. 21.

PROIZVODNJA DUHANA U HERCEGOVINI²¹

	1888.-1914.	1920.-1940.	Indeks 1888.-1914. = 100,0
Prosječan broj sadilaca	15.723	18.464	117,4
Površina (ha)	2.774	3.431	123,7
Otkup (t)	3.031	3.590	118,4
Prinosi			
po ha (kg)	1.092	1.046	95,8
po struku (q)	29	27	93,1

Kako se vidi, u vrijeme koje je (opet u prosjeku!) došlo 30-ak godina kasnije, 17,4% više sadilaca duhana proizvodilo je 18,4% veće količine na 23,7% većim površinama. Uz to, postizali su 4,2% manje prinose i 6,9% lakše strukove duhana.

Kao da tehnički progres i napredak nisu u pogledu proizvodnje duhana uopće dodirnuti ove prostore. Međutim, uzrok tome je već istaknut.

A duhan je za Hercegovinu zaista mogao biti ono što je anonimni pisac u uvodnom dijelu ovog odlomka uočio! Iako obuzdavana u mogućim količinama, podcjenjivana u stvarnoj vrijednosti, s postepenim opadanjem kvalitete i dvadesetogodišnjom stagnacijom prinosa po hektaru, proizvodnja duhana je bila temeljni ekonomski oslonac velikom broju hercegovačkih žitelja.

Osnovni podaci koji to potvrđuju prikazani su po proizvodnim područjima i u zbirnom izrazu - sve u prosjecima - za razdoblje 1920.-1940. godine.

²¹ M. Odić i S. Jelčić, o.c., str. 29 i 46.

PROIZVODNJA DUHANA U HERCEGOVINI
1920. - 1940. GODINE²²

Proizvodno područje	Broj sadilaca	Površina (ha)	Otkupljeno (kg)	Prinos (kg/ha)	Prosječna cijena (dinara)
Ljubuški	5.207	1.057,8	1.050.737	993	18,77
Mostar	2.710	486,2	469.890	966	16,27
Stolac	2.120	379,3	449.324	1.184	14,48
Čapljina	3.339	788,1	952.323	1.208	17,55
Lištica	2.390	472,7	469.430	993	22,83
Trebinje	1.912	172,6	132.799	769	13,59
Ljubinje	783	73,9	65.724	889	16,08
HERCEGOVINA	18.464	3.431,1	3.590.289	1.045	18,09

Na ekonomsko značenje proizvodnje duhana u okviru poljoprivrednih mogućnosti Hercegovine možda dobro upozorava ovaj podatak: U 1931. godini (dakle, u godini koja je, otprilike, u sredini prikazanog perioda) 20.282 poljoprivredna domaćinstva zasadila su duhan na 4.515,8 hektara, tj. na svega 6,7% ukupnih poljoprivrednih površina. A u strukturi dohotka od poljoprivrede duhan je trajno zauzimao dominantno prvo mjesto.

Međutim, sve posljedice državne (ne)politike na proizvodnju te - za Hercegovinu životno važne - kulture pokazat će ovi podaci: U 1923. godini prosječna otkupna cijena hercegovačkog duhana iznosila je 34,47 din/kg. Te je godine bilo posađeno 134,547.220 strukova.²³ (Ovdje treba napomenuti da je državni monopol određivao svake godine dopuštenu količinu sadnje duhana svakom pojedinom proizvođaču.)

Sljedeće godine - nakon tako povoljne cijene - zasadeno je preko 189 milijuna strukova (40,6% više nego u prethodnoj godini), ali je cijena odmah oborena za trećinu - na 22,41 din/kg. Iduće je godine broj strukova prepolovljen i od tada se u "duhanskoj politici" ustalila zakonitost: u godinama kada je dopuštana veća

²² Isto, 39 i 46.

²³ Isto, 46.

sadnja, cijena je obarana. I obratno. Iz godine u godinu, uvijek protuekonomsom logikom.

Jedan novinar iz ovih strana upozoravao je u 1936. godini kako se hercegovački duhanari diskriminiraju nedopuštanjem sadnje onih količina duhana koje su dopuštali kapaciteti odgovarajućeg zemljišta i slobodna radna snaga, dok se u drugim dijelovima zemlje favorizira sadnja duhana u količinama za koje se unaprijed zna da neće biti postignute. Uz tu tvrdnju navodi i podatke kako je u 1936. godini od ukupno odobrene sadnje u Vardarskoj banovini posađeno oko dvije trećine, u Drinskoj oko tri četvrtine, a u Moravskoj samo oko 15%.²⁴

Sada, pri kraju, potvrdit će se uvodna konstatacija da je duhan uistinu mogao bitno utjecati na razrješavanje trajne bijede hercegovačkog sela i hercegovačkog čovjeka: Na političkoj pozornici Kraljevine Jugoslavije dogodile su se u kolovozu 1939. godine značajne promjene: osnovana je Banovina Hrvatska. U programu Hrvatske seljačke stranke bilo je uvijek isticano “rješavanje duhanskog pitanja”. I zaista, u ranu jesen 1939., prije početka otkupa duhana, cijena je duhana dvostruko povećana u odnosu na cijenu iz prethodne godine - od 13,13 na 26,19 din/kg. I desilo se prividno čudo, za koje je trebala samo ekonomska cijena i liberalniji odnos u dopuštanju količina sadnje. U 1940. godini duhan je zasađen na 6.616,6 hektara, ili na 47% većoj površini nego u 1939. godini, odnosno na 40% većoj nego u 1924. godini, kad su duhaništa zahvaćala nikada ranije ni kasnije dosegnutu površinu od 4.729 hektara. Otkupljeno je 8.576,8 tona i, ponovo, dvostruko više nego u prethodnoj godini.²⁵

Druga je značajna tržišna kultura hercegovačkog agrara bila grožđe. Ali, Hercegovina je dočekala 1918. godinu s više nego prepolovljenim fondom vinograda iz 1912. godine, čemu je glavni uzrok bila bolest loze, koja ih je u velikoj mjeri opustošila.

Od 1920. do 1928. trajala je obnova vinograda; njihova je površina u 1922. godini bila 3.707 hektara, još uvijek uglavnom

²⁴ Kasim Gujić: *Duhansko pitanje*, Zagreb, 1936., str. 6.

²⁵ M. Odić i S. Jelčić, o.c., 46.

starih vinograda. Novi vinogradi, međutim, nisu nikada dosegli tu veličinu: njihove su površine u 1938., tj. godini koja se smatra "posljednjom mirnodopskom", iznosile 3.314 ha.²⁶

Ali, kvantitativno značenje hercegovačkih vinograda u usporedbama unutar zemlje nije bilo veliko, kao što nije bilo ni u bilancnim приходима hercegovačkog sela i, uopće, proizvođača. Ipak treba napomenuti da je, i uz nemale troškove uzgajanja vinove loze, ta kultura imala za lokalno stanovništvo veće značenje nego što bi na to upućivali apsolutni iznosi. Jer, u trajnoj oskudici novca - trajnoj usprkos naplatama za duhan - grožđe i vino su bili nevelik, ali dragocjen izvor prihoda.

Jedan autor ističe - a kako se čini s punim pravom - da je "zlatno doba" hercegovačkog vinogradarstva bio period 1910.-1913. godine.²⁷ On nabroja uzroke opadanju i količine i kvalitete hercegovačkih vina i nalazi ih ne samo u haranju peronospore i filoksere nego i u gubljenju austrougarskog konzumnog tržišta, u ulasku u ekonomsko-političko područje bivše Jugoslavije s relativno razvijenim vinogradarstvom, zatim u niskoj prosječnoj potrošnji vina u zemlji, u minimalnom izvozu zbog slabe prerade (tj. zbog tehnološki zaostalog podrumarstva), u destimulativnoj politici cijena, te u slaboj organizaciji rasadničke proizvodnje.

Analogni uzroci onima u proizvodnji duhana morali su, na taj način, proizvesti jednake posljedice i u proizvodnji grožđa i vina.

Rezultati razvitka ratarske proizvodnje u Hercegovini bit će prikazani samo s nekoliko temeljnih pokazatelja.

²⁶ *Hercegovački vinogradi i vina*, Mostar, 1986., str. 27.

²⁷ Dušan Jagodić: *Privreda kraških oblasti Bosne i Hercegovine*, Sarajevo, 1962., str. 74-75.

PROIZVODNJA ŽITARICA I KRUMPIRA U 1938. GODINI²⁸

(u m.c.)

Kultura	Hercegovina	BiH	Jugoslavija
Kukuruz	171.518	4,139.244	40,456.058
Pšenica	139.933	2,515.450	28,756.116
Ječam	208.944	899.239	4,242.234
Ovas	20.094	1,084.958	3,482.583
Raž	59.655	223.521	2,435.142
Svega	600.144	8,862.412	79,372.133
Krumpir	275.655	1,962.000	16,822.000

PROIZVODNJA PO STANOVNIKU²⁹

(u m.c.)

Kukuruz	0,45	1,48	2,60
Pšenica	0,37	0,90	1,82
Ječam	0,55	0,32	0,27
Sve žitarice	1,57	3,17	5,02
Krumpir	0,72	0,70	1,06
Indeksi žitarice	100,0	201,9	319,7
Krumpir	100,0	97,2	147,2

Pri kraju međuratnog razdoblja stanovnik Hercegovine bio je u žitaricama dva puta siromašniji od stanovnika Bosne i Hercegovine; količine krumpira, koje su im bile na raspolaganju, bile su podjednake. U odnosu na stanovnika zemlje Hercegovac je imao 3,2 puta manje žita i 50% manje krumpira.

U ovome je prva komponenta odgovora na pitanje je li (i koliko) ratarstvo Hercegovine napredovalo u jednom razdoblju. Ali, ona je samo kvantitativnog značenja. Druga bi komponenta morala

²⁸ Proračunato na osnovi podataka u *Poljoprivrednoj godišnjoj statistici, 1939.*, str. 52-56 i *Materijalni i društveni razvoj SRBiH 1972-1976.*, RZS Sarajevo, 1978., str. 34.

²⁹ Računske su procjene broja stanovnika u 1941. godini u Jugoslaviji, Bosni i Hercegovini, te u Hercegovini preuzete iz rada ovog autora: *Poglavlja iz ekonomske historije Hercegovine II.*, Mostar, 1997.

odgovoriti na kvalitativni aspekt razvoja ratarstva. Jer, od potpune dominacije drvenih ralice nad željeznim plugovima - što je već spomenuto - ipak je bilo napretka i u oruđima za rad i u tehnologiji. Samo, do tog je napretka dolazilo uglavnom parcijalnim inicijativama, zatim samoorganiziranjem seljaka kroz razne oblike zadružnog povezivanja i sl., a ni u kojem slučaju nije bio posljedica mjera državne politike.

Primjer je za to u mostarskoj Povrćarsko-voćarskoj zadruzi, iz čijeg imena proizlazi da nije okupljala samo proizvođače u ratarstvu. Njezini su članovi bili skoro svi seljani mostarske kotline, ali i pojedini građani. Ta je zadruga, na primjer, godinama slala grupe seljaka do Splita i Trogira da se upoznaju sa suvremenijim načinima proizvodnje povrća. U Sarajevu je pronalazila tržište za zadružno voće i povrće, pronalazila izvozne kanale za plasiranje arpadžika u Njemačku i Italiju, nabavljala umjetno gnojivo itd.³⁰ I sve vlastitim inicijativama, i sve bez pomoći države.

Iz podataka o prinosu voćarstva u Hercegovini može se uočiti nerazvijenost i toga dijela poljoprivredne proizvodnje.

U sljedećoj su tablici usporedbe prinosa voća u Hercegovini s prinosima u Bosni i Hercegovini 1938. godine.

PRINOSI VOĆA U 1938. GODINI³¹

(u m.c.) BiH = 100,0

Vrsta voća	Bosna i Hercegovina	Hercegovina	
Šljive	3,033.533	16.598	(0,55)
Jabuke	313.471	7.066	(2,25)
Kruške	269.119	5.554	(2,06)
Breskve	7.319	443	(6,05)
Trešnje	72.035	6.719	(9,33)
Orasi	112.101	3.371	(3,01)
Smokve	-	11.956	(100,00)

³⁰ Za podatke zahvaljujem akademiku prof. dr. Marku Šunjiću.

³¹ Podaci za Bosnu i Hercegovinu: SG 1945.-1953., str. 210-213; za Hercegovinu: Poljoprivredna godišnja statistika 1939., Beograd, 1940., str. 105, 107, 109 i 114-120.

Osim u prinosima trešanja te, donekle, bresaka sudjelovanje ovih krajeva u voćarstvu Bosne i Hercegovine bilo je beznačajno. Izuzetak je, svakako, grožđe, o kojemu su već izložene činjenice, te smokva koja je voćka isključivo južnog podneblja.

Hercegovačko je voćarstvo bilo koncentrirano u velikoj mjeri na samo dva kotarska područja: konjičkom, na kojemu je dominiralo kontinentalno, i mostarskom, na kojemu se uzgajalo uglavnom južno voće. Tako je 87,4% šljiva, 77,1% jabuka, 69,1% krušaka i 34,1% oraha bilo s konjičkog, a 76,6% trešanja i 46,8% smokava s mostarskog područja.

Nešto je veća količina - u unutarhercegovačkim omjerima - kontinentalnog voća bilo u Nevesinju (13,4% krušaka, 10,7% oraha, 8,6% jabuka), ali je u apsolutnim veličinama i to bilo gotovo beznačajno.

U prinosima smokava - poslije Mostara - veće su sudjelovanje imali Ljubuški (24,3%), Stolac (17,3%), pa i Trebinje (8,6%).³²

Vjerojatno je da se samo od sebe javlja pitanje zašto je voćarstvo u ovim krajevima bilo tako nerazvijeno, ali je sigurno da je dio odgovora u nedostatku zemlje. Nje nije bilo dovoljno da bi se sadili voćnjaci: sporadično bi se javljala poneka voćka, a i druge značajnije životne potrebe su potiskivale voćarstvo u drugi plan interesa seljaka.

Lakopokvarljiva smokva nije mogla postati tržišni proizvod iz jednostavnog razloga što je put do gradskih tržnica lošim cestama i konjskim zapregama onemogućavao pravovremenu pojavu toga voća u relativno svježem stanju. U velikoj je mjeri to bio slučaj i s trešnjama, pa su oba ta proizvoda hercegovačkog tla i klime ostajala samo potencijalni tržišni proizvod.

Grožđe je bilo izuzetak, jer se moglo preraditi "na licu mjesta".

Prema tome, jedino povoljnije tržišne okolnosti i sposobni organizator mogli su otkinuti dio zemljišnih površina u Hercegovini za širi razvoj voćarstva.

A toga nije bilo. Pa, nije bilo ni voća.

³² Poljoprivredna godišnja statistika, kao u bilj. 31.

U 1937. godini u strukturi poljoprivrednih površina u Hrvatskoj tri četvrtine (75,3%) bilo je namijenjeno stoci, od čega su livade imale udio od 10,8%, a pašnjaci 64,5%.³³ U isto je vrijeme to sudjelovanje u Bosni i Hercegovini bilo znatno niže: 1.144 tisuća hektara ili 45,1% u odnosu na ukupne poljoprivredne površine od 2.537 tisuća hektara.³⁴

U razdoblju od nepunih pola stoljeća - od 1895. do 1939. - u Hercegovini je smanjen broj stoke: goveda za 31%, konja za 9%, ovaca za 41% i koza za 66%, dok je broj svinja porastao za 14%.³⁵

Uz smanjenje površina pod livadama i pašnjacima, i više je drugih činitelja djelovalo na smanjenje broja stoke. Među njima je, prije svega, raspadanje obiteljskih zadruga na selu, koje je dovelo ne samo do smanjenja članova pojedine obitelji nego i do parceliranja posjeda na kojima više nije moglo biti većih površina za ispašu.³⁶

Međutim, sigurno je u tom procesu imala utjecaja i sljedeća činjenica, što je "unapređenje stočarstva za Austro-Ugarske Monarhije imalo naučni karakter, a danas biljeg diletantskog eksperimentiranja".³⁷

U odnosu na tendencije u razvoju stočarstva u Bosni i Hercegovini u razmatranom međuratnom razdoblju, u Hercegovini nisu zabilježena znatnija odstupanja. Jedino se, relativno, broj koza znatnije ovdje smanjio.

³³ Proračun na osnovi podataka iz cit. Poljoprivredne godišnje statistike, str. 6-10.

³⁴ Materijalni i društveni razvoj SRBiH..., 33.

³⁵ Proračun na osnovi podataka iz *Popisa stoke u Bosni i Hercegovini, 1895.*, Zemaljska vlada za Bosnu i Hercegovinu, Sarajevo, 1896., str. XXVIII, te Poljoprivredne godišnje statistike 1939., Beograd, 1940., str. 126-131, 136-141.

³⁶ Đorđe Krstić: "Agrarna politika Bosne i Hercegovine", *zbornik* Bosna i Hercegovina kao privredno područje, Sarajevo, 1938., str. 47.

³⁷ M. Janković i J. Džuverović: "Stočarstvo i stočarska proizvodnja u Bosni i Hercegovini", *zbornik* Bosna i Hercegovina kao privredno područje, Sarajevo, 1938., str. 57.

BROJ STOKE U HERCEGOVINI U BROJU STOKE U
BOSNI I HERCEGOVINI³⁸

(u %)

Godina	Goveda	Konji	Magarci	Svinje
1921.	10,7	12,1	65,2	5,1
1939.	11,6	14,1	67,4	5,0
	Ovce	Koze	Perad	
1921.	30,4	51,9	7,3	
1939.	29,5	35,9	8,3	

Stanje stočarstva u Hercegovini u 1939. godini u odnosu na stanje u 1921. (1921.=100,0) pokazuju sljedeći indeksi:³⁹

Goveda	Konji	Magarci	Svinje	Ovce	Koze	Perad
86,2	158,9	114,3	144,9	120,4	62,3	190,1

Dinamika opadanja broja goveda bila je nešto sporija, a koza znatno izrazitija nego u Bosni i Hercegovini. Tendencije su, inače, bile analogne, samo s nevelikim razlikama u intenzitetima.

Međutim, svi ti podaci o odnosima, rastu ili padu, i uopće o kvantitativnoj slici razvitka stočarstva, nedovoljni su bez povezivanja s promjenama o broju stanovnika. Jer, i njihov se broj znatno promijenio: od 265.330 u 1921. na procijenjenih 365.000 u 1938. godini.⁴⁰

Na prethodnim stranicama prikazanom proračunu o broju stoke na 100 stanovnika Hercegovine u 1921. godini sada će se, stoga, pridružiti analogni indikatori za 1939. godinu:

³⁸ Proračunato na osnovi podataka u: *Rezultati popisa domaće stoke u Kraljevini SHS od 31. januara 1921. godine*, Sarajevo, 1927., str. 387-388, i *Poljoprivredna godišnja statistika*, Beograd, 1940., str. 40-45 i 50-55.

³⁹ Isto.

⁴⁰ Procjene izvršio autor u knjizi *Poglavlja iz ekonomske historije Hercegovine II*, Mostar, 1997.

BROJ STOKE NA 100 STANOVNIKA HERCEGOVINE
u 1921. i 1939. godini⁴¹

Godina	Goveda	Konji	Svinje
1921.	49,1	8,8	5,4
1939.	30,8	10,2	5,7

Godina	Ovce	Koze	Perad
1921.	180,1	103,5	48,7
1939.	157,7	46,9	67,3

Čini se da je sada potpunija slika o hercegovačkom stočarstvu između dva rata. Relativno smanjenje za dvije petine broja goveda, drastičan pad broja koza, pad broja ovaca usprkos apsolutnom porastu - sve u odnosima prema broju stanovnika - ne može nadomjestiti zadržavanje broja svinja na istoj relativnoj razini niti apsolutni i relativni porast broja konja i peradi.

Zaključak

U strukturi narodnog dohotka Hercegovine u 1938. godini poljoprivreda je sudjelovala sa 49,3%.⁴²

Odnose unutar stvaranja narodnog dohotka poljoprivrede prikazuje sljedeća tablica:

⁴¹ Izvori za proračun kao u bilj. 38.

⁴² Ivo Vinski: "Privredni razvitak Hercegovine prije Drugog svjetskog rata", studija u okviru Konceptije dugoročnog razvoja Hercegovine do 1985. godine, Mostar, 1976., str. 34-35.

STRUKTURA NARODNOG DOHOTKA POLJOPRIVREDE
HERCEGOVINE U 1938. GODINI⁴³

POLJOPRIVREDA	dinara	%
Ratarstvo	128.086	38,2
Voćarstvo	8.888	2,6
Vinogradarstvo	17.180	5,1
Stočarstvo	178.016	53,0
Sporedne grane	3.802	1,1
Ukupno	335.972	100,0

U to je vrijeme u strukturi vrijednosti poljoprivredne proizvodnje u zemlji stočarstvo sudjelovalo s nešto preko 30%, dok je u naprednim poljoprivredama zapadnoeuropskih zemalja ono bilo i iznad 60%. To, što je udio stočarstva Hercegovine (53,0%, 51,1%) odskočio od prosjeka zemlje i približio se veličinama u razvijenim zemljama, ne govori o visokoj razini poljoprivrede ovdje nego, naprotiv, o objektivno vrlo zaostaloj ratarskoj proizvodnji. A nju nisu na toj niskoj razini zadržavali samo nepovoljni prirodni uvjeti nego i, u prvom redu, skup političkih pa, stoga, i ekonomskih okolnosti zbog kojih je svaki uzlet bio nemoguć.

⁴³ Rezultati proračuna autora ovoga rada.

**LANDWIRTSCHAFT IN DER HERZEGOWINA
ZWISCHEN ZWEI WELTKRIEGEN**

Zusammenfassung

Der Verfasser betrachtet die Entwicklung des herzegowinischen Landwirtschaftsbereichs in zwei Zwischenkriegsjahrzehnten - von 1918 bis 1941.

Hauptangaben über Leistungen der Agrarproduktion während des ersten Weltkrieges darlegend, versucht er die Kontinuität in der Entwicklung dieses wesentlichen Wirtschaftsbereichs zu schildern.

Wichtig ist die Beurteilung, dass in der Zeit zwischen den beiden Weltkriegen keine staatliche konsistente Wirtschaftspolitik vorhanden war, welche die Entwicklung des Agrars unterstützen würde, so dass nicht einmal jene Möglichkeiten ausgenutzt wurden, für die noch in der österreich-ungarischen Zeit Grundlagen der langfristigen Entwicklung hergestellt wurden. Der Rückgang der Produktion von den wichtigsten Marktkulturen der herzegowinischen Landwirtschaft - Tabak und Trauben - dient dem Verfasser als Beleg für diese Feststellung.

Um die Lage des herzegowinischen Dorfes zu der Zeit zu objektivieren, wurden zahlreiche und notwendige Vergleiche mit der Entwicklung dieses Produktionsbereichs in Jugoslawien und Bosnien-Herzegowina gemacht, so dass die Schlussfolgerungen auf detaillierten statistischen Vergleichen beruhen.